

Валерій Олександрович Киричук,
кандидат педагогічних наук, завідувач відділу
проектування розвитку обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

Ксенія Анатоліївна Андросович,
науковий співробітник відділу
проектування розвитку обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 37.015.31:316.614

РОЗВИТОК ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статті представлені общі фактори соціалізації личности, психологічні та виховні аспекти розвитку ученика через активну діяльність в умовах навчально-виховного процесу.

Ключеві слова: *личність, розвиток, соціалізація, активність, система навчально-виховного процесу.*

The article presents common factors of socialization, psychological and educational aspects of the learner through active in terms of the educational process.

Key words: *personality, development, socialization, activity, system of educational process.*

Розвиток – це головний процес, що є у житті людини в сучасному суспільстві, стрімко розвивається. Розвиток людини є безперервним процесом, що не зупиняється до моменту зникнення самого життя. Людина зазнає різних фізичних (морфологічних, біохімічних, фізіологічних) і соціальних (психічних, духовних, інтелектуальних) змін. Розвиток людини є складним інволюційно (від латин. *involutio* – згортання) – еволюційним (від латин. *evolutio* – розгортання) поступовим рухом, під час якого відбуваються як прогресивні, так і регресивні інтелектуальні, особистісні, поведінкові, діяльнісні зміни в самій людині; розвиток змінюється лише за напрямом, інтенсивністю, характером і якістю (Б. Ананьєв, Л. Виготський). Тому цей процес важливий у нашому житті. Ми можемо його спрямовувати у правильне русло у процесі навчання та виховання учнівських колективів.

Метою статті є виявлення основних факторів впливу на соціальний розвиток особистості та її соціалізації.

Процес розвитку людини представники різних філософських течій пояснюють по-різному. Представники ідеалістичної філософії вважають, що розвиток

людини є процесом стихійним, некерованим, спонтанним; розвиток відбувається незалежно від умов життя, детермінований «вродженою потенцією»; розвиток людини фатально зумовлений її долею, в якій ніхто нічого змінити не може. Науково-матеріалістична філософія трактує розвиток як властивість живої матерії, що притаманна їй одвічно, завдяки характерним для неї руху й саморуху. Результатом розвитку є становлення людини як біологічного виду і соціальної істоти [1; 3; 5].

Особистісні смисли визначають спрямованість особистості, її соціальну позицію, самосвідомість, світогляд, ціннісні орієнтації. Лише справжнє натхнення і пристрасть створюють людську велич. Як пристрастне ставлення до життєвих цінностей, особистісний сенс є внутрішньою детермінантою самовизначення і саморегуляції особистості. С. Рубінштейн зазначав, що для особистості характерним є такий рівень психічного розвитку, що дає змогу свідомо керувати власною поведінкою і діяльністю. Суть особистості, за К. Роджерсом, виражає її самосвідомість, суб'єктність, здатність діяти свідомо й відповідально [3].

Отже, особистістю можна назвати людину, яка досягла такого рівня соціального розвитку і самосвідомості, що дозволяє їй знаходити й обирати серед цінностей культури особистісні смисли, самостійно виконувати відповідну перетворювальну діяльність, свідомо та відповідально здійснювати саморегуляцію діяльності й поведінки.

Особистість визначається мірою присвоєння суспільного досвіду, з одного боку, і мірою віддачі суспільству, посиленням внеском у скарбницю матеріальних і духовних цінностей – з іншого.

У педагогіці й психології ХХ ст. суттєвих результатів у вивченні розвитку особистості учнів досягли вчені П. Блонський, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Рубінштейн, А. Лурія та ін. Значний внесок у науку про розвиток особистості зробили зарубіжні дослідники Л. Термен, Е. Геккель, Ф. Мюллер, Й. Шванцара. Довготривалі дослідження людського розвитку забезпечили можливість встановити загальну закономірність: розвиток людини детермінується внутрішніми (фізіологічними та психічними властивостями організму) і зовнішніми умовами (оточення людини, середовище, в якому вона живе і розвивається). На фоні цих умов виступають постійно діючі сили – фактори. Встановлено, що процес і результати людського розвитку визначаються спільною взаємодією трьох основних факторів: 1) спадковості; 2) середовища; 3) виховання.

Середовище розуміють як реальну дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини. На формування особистості впливає географічне, соціальне, близьке *середовище*. Географічне середовище, до складу якого належать клімат, природні умови й ресурси, впливає, насамперед, на спосіб життя людини та характер її трудової діяльності. Близьке середовище – сім'я, родичі, друзі. Це середовище переважно визначає коло інтересів і потреб, поглядів і ціннісних орієнтацій дитини, створює умови для розвитку її природних задатків. Поняття «соціальне середовище» містить такі загальні характеристики, як суспільний устрій, система виробничих відносин, матеріальні умови життя, характер протікання виробничих і соціальних процесів тощо. Тому соціальне середовище розглядається як суспільство зі властивими йому матеріальними й ідеальними компонентами, що безпосередньо чи опосередковано впливають на формування особистості.

Соціалізація є процесом і результатом засвоєння і подальшого активного відтворення особистістю соціального досвіду. Процес соціалізації нерозривно пов'язаний зі спільною діяльністю людей та їхнім спілкуванням. Завдяки соціалізації людина засвоює вже набуті суспільством знання, вміння та навички; досвід творчої, пошукової діяльності щодо розв'язання нових проблем, що виникають у життєдіяльності; досвід ставлення до навколишньої дійсності та самої себе. Засвоєння соціального досвіду відбувається суб'єктивно; сприймання тих же факторів може бути різним. Різні люди можуть засвоїти із об'єктивно однакових ситуацій різний соціальний досвід. Останній

не тільки суб'єктивно сприймається, а й суб'єктивно переробляється, стає джерелом індивідуалізації особистості. Тому соціалізація не призводить до нівелювання особистості, а навпаки, в ній людина набуває індивідуальності. Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом виховання. Поняття «виховання» застосовується в педагогічній науці у чотирьох значеннях:

1) у *широкому соціальному*, коли йдеться про виховний вплив на людину суспільства і дійсності, що містить не лише позитивну спрямованість, а й конфлікти та протиріччя; тут особистість може не тільки формуватися під впливом соціального середовища, а й деформуватися, або, навпаки, загартуватися у боротьбі з труднощами, «творити себе»;

2) у *широкому педагогічному*, коли мається на увазі виховання в діяльності загальноосвітніх навчальних закладів, технікумів, інститутів тощо, де персонал керується педагогічною теорією та її практичними методичними рекомендаціями;

3) у *вузькому педагогічному*, коли виховання є цілеспрямованою виховною діяльністю вчителя (наприклад, класного керівника у ЗНЗ), щоб досягти певної мети в учнівському колективі;

4) у *гранично вузькому*, коли вчитель або батьки вирішують конкретну індивідуальну проблему виховання або перевиховання [6].

Науковці намагаються встановити точні кількісні пропорції впливу середовища та спадковості на розвиток людини. Так, англійський психолог Д. Шаттлворт (1935) дійшов такого висновку з приводу впливу основних факторів на розумовий розвиток: 64 % з факторів розумового розвитку припадає на успадковані впливи; 16 % – на відмінності в рівні сімейного середовища; 3 % – на відмінності у вихованні дітей у тій же сім'ї; 17 % – на змішані фактори (взаємодія спадковості й середовища). Звісно, кожен дослідник прагне бути точним. Але розвиток людини, як ми зазначили, не складається з двох частин – біологічного «фундаменту» і соціальної «надбудови». У процесі антропогенезу й історії суспільства людина та її психіка розвиваються не шляхом надбудови вищих людських потреб і почуттів над нижчими, тваринними інстинктами, а шляхом перебудови останніх і залучення психіки до процесу історичного розвитку.

Зміст поняття «соціалізація» є нестабільним і неоднозначним. Представники структурно-функціонального напрямку американської соціології (Т. Парсонс, Р. Мертон) розуміють соціалізацію як процес повної інтеграції особистості в соціальну систему, під час якого відбувається її пристосування. Останнє традиційно розкривається цією школою за допомогою поняття «адаптація». Тому поняття «соціалізація» трактується як процес входження людини у соціальне середовище та її пристосування до культурних, психологічних і соціологічних факторів. Представники гуманістичної психології (Г. Олпорт, К. Роджерс та інші) під соціалізацією розуміють процес самоактуалізації «Я-концепції», самореалізації особистістю

власних потенцій і творчих здібностей, як процес подолання негативних впливів середовища, що заважають її саморозвитку і самоствердженню. Ці підходи не суперечать один одному, а визначають двосторонній характер соціалізації.

Особистість засвоює соціальний досвід (етнічні, класові, групові, професійні та інші соціальні стереотипи та стандарти, сформовані суспільством) шляхом входження до системи існуючих соціальних зв'язків. Через природну активність вона зберігає і розвиває тенденцію до автономії, незалежності, свободи, формування власної позиції, неповторної індивідуальності. Ця тенденція забезпечує розвиток та перетворення не лише особистості, а й суспільства. Таким чином, єдність процесів адаптації, інтеграції та самореалізації забезпечує оптимальний розвиток особистості в її взаємодії з середовищем, що оточує, а їх перетин і є суттю соціалізації. Процес соціалізації ніколи не завершується, він продовжується безперервно упродовж життя. Йому властива внутрішня динаміка здобутків і втрат (Г. Костюк), безмежність саморозкриття особистості [4].

Соціалізація може бути регульованою і спонтанною. Вона здійснюється як у навчальних закладах, так і поза ними. При цьому, наприклад, у ЗНЗ засвоюються не лише ті знання, що є метою навчальних занять, та правила і норми поведінки, які спеціально формуються у процесі навчання і виховання. Учень збагачує власний соціальний досвід і за рахунок того, що може здаватися вчителю «випадковим». Наприклад, стиль взаємин учителя й учнів, що може збігатися зі завданнями виховання, а може й не збігатися. *Обставини, умови, що спонукають людину до активності, дії називають факторами соціалізації.*

У вітчизняній та західній науці є різні класифікації факторів соціалізації. Більш логічною і продуктивною для педагогіки є класифікація, яку запропонував А. Мудрик. Основні фактори соціалізації він об'єднав у три групи: *макрофактори, мезофактори, мікрофактори*. Макрофактори (від грец. *takros* – великий, великих розмірів) – космос, планета, світ, країна, суспільство, держава – впливають на соціалізацію мешканців планети або великих груп людей, які проживають у певних країнах. Мезофактори (від грец. *mesos* – середній, проміжний) – умови соціалізації великих груп людей, які виділяються за національною ознакою (етнос як фактор соціалізації); за місцем і типом поселення, де вони проживають (регіон, село, місто, селище); за належністю до аудиторії тих чи інших засобів масової комунікації (радіо, телебачення, кіно тощо). Мікрофактори (від грец. *mikros* – малий) – соціальні групи, що безпосередньо впливають на конкретних людей (сім'я, група ровесників, мікросоціум, організації, в яких здійснюється соціальне виховання, – навчальні, професійні, громадські тощо). Мікрофактори, як зазначають соціологи, впливають на розвиток людини через агентів соціалізації – осіб, у безпосередній взаємодії з якими проходить її життя.

Головними трансляторами соціальних і культурних цінностей були та залишаються батьки дитини.

Сила виховного впливу сім'ї зумовлена характером процесу засвоєння морального досвіду в ній. Цей процес має особливості: вплив батьків є першим впливом дорослих на формування особистості дитини, а перше сприймання, як відомо, є найсильнішим і має тенденцію до збереження; воно здійснюється шляхом реального прикладу життя батьків; торкається багатьох сторін життя дитини, у тому числі і потаємних, що створює особливу психологічну й емоційну атмосферу в сім'ї; використовує традиції слухняності, що панують у стосунках між батьком та матір'ю. У підлітковому та юнацькому віці збільшується і стає більш дієвим вплив груп ровесників, у зрілому віці – членів сім'ї, трудового чи професійного колективу, окремих особистостей.

Спілкування з ровесниками є неодмінною умовою соціалізації дитини. Воно створюється у таких малих групах, як групи дошкільного навчального закладу, шкільні класи, різні неформальні дитячі, підліткові та юнацькі об'єднання тощо. У дитячих і підліткових малих групах психологи виділяють три види відносин між ровесниками:

1) функціонально-рольові, що виникають у специфічних для певної спільності сферах життєдіяльності дітей (навчальній, трудовій, художній) і розгортаються у процесі засвоєння дитиною норм і способів дій у групі під керівництвом дорослого;

2) емоційно-оцінні відносини, основною функцією яких є здійснення корекції поведінки ровесників відповідно до прийнятих норм спільної діяльності; їх наслідком є симпатії, антипатії, уподобання тощо;

3) особистісно-сміслові відносини – взаємозв'язки в групі, за яких мотив однієї дитини набуває особистісного смислу для інших ровесників, оскільки, переживаючи інтереси та цінності цієї дитини як власні мотиви, ровесники виконують різні соціальні ролі і дії.

Намагання визначити своє місце у світі розширює коло спілкування учнів у ранньому юнацькому віці. Спілкування з ровесниками є умовою їх становлення, «дорослості», диференційованої і вибіркової побудови ділових і особистісних взаємодій. Як стверджує І. Кон, спілкування в юності є важливим каналом інформації, з якого старші підлітки і юнаки отримують інформацію, яку дорослі їм не повідомляють. У специфічній діяльності міжособових взаємин виникають умови формування ціннісних орієнтацій, а належність до групи сприяє звільненню від впливу дорослих, відміні обмежень, породжує відчуття психологічного захисту з боку ровесників.

Упродовж життя людини діють такі фактори соціалізації, як етнос, ментальність, а також регіон, село, місто. Етнос – це історично складена на певній території стійка сукупність людей, що має загальні риси та стабільні особливості культури (в тому числі мову) і психічного складу, а також усвідомлення власної єдності та відмінності від інших подібних утворень. Етнічна або національна належність людини визначається, насамперед, мовою, яку вона вважає рідною, і культурою, що є основою цієї мови. Відомо, що

сучасне людство має 2–3 тис. етнічних спільностей. Держави, що існують сьогодні на Землі (їх близько 200), є поліетнічними. Кожен етнос має специфічні особливості. Вони існують у характері та традиціях діяльності людей, в особливостях побуту, уявленнях про сімейні стосунки і взаємини з іншими людьми, про добро і зло, красиве і потворне тощо.

Етнічні особливості краще проявляються на рівні буденної свідомості. Наприклад, гостинність як риса особистості українця є малозначною для німців; пунктуальність, що має високу оцінку в німців, не є актуальною для жителів Латинської Америки. Етнос як фактор соціалізації поколінь, що підростають, не можна ігнорувати, але їй не потрібно абсолютизувати. Так, порівняльне вивчення виховання у численних, не схожих одна на одну культурах, дало змогу зробити висновок про те, що в кожній з них батьки прагнуть виховувати одні й ті самі дитячі риси, що варіюються відповідно до статі. У хлопчиків, насамперед, культивують розвиток самостійності та вміння досягати успіхів, у дівчаток – почуття обов'язку, дбайливості та покірності. Всі народи намагаються виховувати дітей працьовитими, сміливими, чесними. Відмінності полягають у шляхах розв'язання цих завдань.

За способами соціалізації етнічні особливості поділяються на *вітальні* та *ментальні*. Під вітальними (життєво важливими, біофізичними) розуміють способи фізичного розвитку дітей (спосіб харчування, спортивні заняття, охорона здоров'я). Під ментальними – духовний склад етносу, що багатьма вченими визначається як менталітет.

Суттєвим фактором соціалізації є тип поселення, в якому живуть учні та дорослі, які їх оточують. Більш типовими поселеннями України є міста і села. Відмінності у соціально-економічних, соціально-психологічних, культурних і природних умовах життя міста і села впливають на формування способів життя, різної ментальності. *Сільський тип поселення* продовжує залишатись ефективним фактором соціалізації покоління, яке підростає, оскільки в ньому і нині сильним є соціальний контроль за поведінкою людини. Відносно стабільний склад жителів села, слабка їх соціально-професійна культурна диференціація, тісні родинні та сусідські зв'язки, «відкритість» спілкування, близьке спілкування дорослих і дітей, природодозцільний, неспішний, розмірений ритм життя тощо є реальними передумовами для появи неповторних рис у їхній поведінці.

Іншими є умови соціалізації покоління, яке підростає у місті та є осередком матеріальної і духовної культури суспільства. Міське населення складається з численних соціальних верств і професійних груп, які мають різноманітні ціннісні орієнтації та стилі життя. У місті людина отримує великий обсяг вражень, різної інформації (транспорт, реклама, потік людей, окремі люди, установи, організації тощо). Особистість має широкий вибір кола і груп спілкування, що дозволяє набути досвіду соціальних взаємодій, краще орієнтуватися у дійсності. Ці особливості не можуть

бути не враховані у процесі навчання і виховання підростаючого покоління.

Особливу роль у процесі соціалізації відіграють засоби масової комунікації, що є різновидом масового спілкування людей. Серед них перше місце за впливом на дітей посідають електронні засоби: Інтернет, телебачення, відео, що витіснили друковані засоби. Масова комунікація стверджує ідеологію правлячих кіл, здійснює соціальне регулювання й управління, поширює наукові знання і культуру, організовує розваги тощо. Масова комунікація відіграє значну роль у формуванні відповідних соціальних уявлень, орієнтації у соціумі, виборі певної групи, самоствердженні, емоційній розрядці. Останнім часом більшої значущості у науці набувають макрофактори соціалізації, у тому числі і природно-географічні умови, оскільки встановлено, що вони прямо або опосередковано впливають на становлення особистості. Так, екологічні зміни біосфери, забруднення навколишнього середовища, порушення екологічної рівноваги у біосфері, викликані антропогенною діяльністю людини, спричинили негативний вплив природних факторів на її здоров'я і діяльність, почали загрожувати існуванню людини. Якісно нові проблеми людства отримали назву глобальних.

Глобальні проблеми людства не можуть не впливати на індивідуальну свідомість. Вони стали реальністю соціалізуючої психіки людини, яка почала усвідомлювати відповідальність за збільшення кількості та масштабів глобальних катаклізмів, що відбуваються. У ролі інтегративного результату факторів соціалізації виступає спосіб життя. Він формується як наслідок взаємодії людей і навколишнього природного та соціального мікро-, мезо-, макросередовища, має риси загального (менталітет країни, форми політичної влади, економічний устрій тощо), особливого (своєрідність регіону, міста, села тощо) і одиничного (сім'я, навчальний заклад, колектив, група, людина). Кожен із рівнів цієї ієрархії впливає на інші, зазначаючи їх впливу. Розглядаючи будь-який рівень, відповідно до якого вирішується педагогічне завдання (від розробки основ державної стратегії соціалізації поколінь до пошуку форм ефективної допомоги самовихованню конкретного підлітка), успіху можна досягти лише тоді, коли враховується ієрархія, охоплюючи найширше коло параметрів способу життя.

На відміну від соціалізації, що відбувається в умовах стихійної взаємодії людини з навколишнім середовищем, виховання розглядається як: процес цілеспрямованої і свідомо контрольованої соціалізації (шкільне, сімейне, релігійне виховання); своєрідний механізм управління процесом соціалізації, ідеальною метою якої є людина, яка відповідає соціальним вимогам і протистоїть негативним тенденціям у розвитку суспільства, життєвим обставинам, що гальмують розвиток її індивідуальності. Виховання виконує дві основні функції: *упорядковує спектр впливів на особистість і створює умови для прискорення процесів соціалізації з метою розвитку особистості*. Сила виховного впливу полягає в цілеспрямованості,

систематичності та кваліфікованому керівництві. Слабкість виховання полягає в тому, що воно базується на свідомості людини та вимагає її участі, натомість спадковість і середовище діють несвідомо та підсвідомо. Таким чином визначається роль, місце, можливості виховання у формуванні людини.

Роль виховання оцінюється по-різному, причому діапазон оцінок є широким: від ствердження його повного безсилля і безглуздя (за несприятливої спадковості й поганих впливах середовища) до визнання єдиним засобом зміни людської природи [2].

Виховання не може вплинути на особливості таких фізичних рис, як колір очей, волосся, шкіри, загальну конституцію дитини. Проте може вплинути на загальний фізичний розвиток, адже шляхом спеціального тренування і вправ можна зміцнити й загартувати здоров'я людини, що відобразиться на її активності та працездатності. Природні задатки можуть розвинути у здібності під впливом виховання і залучення людини до відповідного виду діяльності. Для розвитку задатків і перетворення їх на здібності, навіть для виявлення та розвитку таланту потрібні працездатність і працелюбність. Останні є тими якостями, що досягаються у результаті виховання.

Фізичний, духовний, соціальний, психічний розвиток особистості здійснюється у процесі певної діяльності. Під поняттям «діяльність» розуміють різноманітність занять людини, тобто те, що вона виконує. Основними видами діяльності дітей і підлітків є гра, навчання. За спрямованістю виділяють діяльність: пізнавальну, громадську, художню, спортивну, технічну, ремісничку та гедонічну (спрямовану на отримання задоволення). Особливим видом діяльності є спілкування. З глибини століть до нас дійшли мудрі спостереження: «Хто, будучи навіть дорослим, уміє говорити лише одними словами, а не справами, той людиною вважатися не має права» (Я. Коменський); «Що людина робить, такою вона і є?» (Г. Гегель); «Без явно посиленої працьовитості немає ні талантів, ні геніїв» (Д. Менделєєв); «Діяльність – шлях до знань» (Б. Шоу); «Ніщо так людину не вчить, як досвід» (А. Макаренко); «Якщо ви вдало оберете працю і вкладете в неї свою душу, то щастя само вас знайде» (К. Ушинський) [2].

Висловлювання видатних людей свідчать про прямий зв'язок між інтенсивністю діяльності й результатами розвитку. Чим більше працює людина в певній галузі, тим вищий рівень розвитку вона має в ній. Проте межі дії цієї закономірності не безмежні. Вони регламентуються здібностями, віком, організацією діяльності тощо.

Професійна діяльність, що виконується без бажання, відповідного настрою не забезпечує високих результатів розвитку. На наш погляд, ефективний розвиток відбувається лише у процесі активної, емоційно

забарвленої діяльності, де людина вкладає душу, повністю реалізує власні можливості, виражає себе як особистість. Така діяльність викликає задоволення, стає джерелом енергії та натхнення. Саме тому важливою є не стільки діяльність, скільки активність особистості, яка виявляється в цій діяльності.

Виховання відіграє головну роль у розвитку особистості за умови, якщо воно позитивно впливає на внутрішнє стимулювання її активності щодо роботи над собою, тобто коли розвиток набуває характеру саморозвитку. Ще Л. Толстой порівнював розвиток людини з тим, як виростає плодоносне дерево. Адже людина його не вирощує – воно само росте. Вона лише копає землю, вносить добрива, обрізає зайве гілля, тобто, створює необхідні зовнішні умови, що сприяють саморозвитку. Розвиток відбувається за певними внутрішніми законами. Дещо подібне спостерігається і в саморозвитку особистості. Хоча він і відбувається під впливом соціальних і виховних факторів, але вони розвивають і формують особистість лише певною мірою, завдяки чому викликають позитивний відгук у внутрішній сфері й стимулюють власну активність у роботі над собою. Розвиток і освіта жодній людині не можуть бути дані чи повідомлені. Кожний, хто бажає до них приєднатися, повинен досягти цього завдяки власній діяльності, силі, напруженню.

Отже, осмислення представлених теоретичних матеріалів надасть змогу педагогу цілеспрямовано організувати діяльність учня, ставити його в позицію активного діяча, ознайомлювати з такими способами діяльності, що допоможуть активно виявляти його сили, вивчати особистісну своєрідність, розкривати потенціальні можливості, тобто, розумно спрямовувати процес розвитку особистості.

Використані літературні джерела

1. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: наук.-метод. посібн. [Текст] / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Бродовська В. Й. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів: словник [Текст] / В. Й. Бродовська, В. О. Грушевський, І. П. Патрик. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.
3. Вікова психологія [Текст] / за заг. ред. Г. С. Костюка. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1976. – 403 с.
4. Киричук О. В. Спілкування в класному колективі як об'єкт педагогічного управління: дис. ... докт. пед. наук [Текст] / О. В. Киричук. – К., 1974. – 365 с.
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості [Текст] / Г. С. Костюк. – К.: Рад. Школа, 1989. – 608 с.
6. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку [Текст] / М. В. Папуча. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2008. – 384 с.